

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۴۲۸/۱

بسم الله

این ووه نام در (۱۶۲۴) / ۸۸
با نمره ۱۸/۵ همبسته و در رده عالی
دفاع شد

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه آموزشی تاریخ

جنگ جهانی اول و اثرات آن در قفقاز

استاد راهنما: دکتر محمدعلی اکبری
استاد مشاور: دکتر علی بیگدلی

نگارش: رضا صحت منش

۱۳۸۹ / ۷ / ۲۴

پایان نامه دوره تحصیلی
مقطع کارشناسی ارشد
رشته تاریخ عمومی جهان

دوره تحصیلات تکمیلی
تسبیح درازک

سال تحصیلی ۸۸ - ۸۷

۱۴۲۴۷۱

تقدیم به همسر

و پسرمان آنیما

که در تمامی مراحل این پژوهش همراه و یاور من بودند.

از استاد فرزانه، جناب آقای دکتر بیگدلی

که در تمام مراحل تحصیل و تحقیق به اینجانب لطف نموده و با گشاده روئی
پاسخگوی سوالاتم بودند صمیمانه سپاسگذارم.

با سپاس فراوان از استاد ارجمند، دکتر اکبری

که در جریان تحقیق کمال همکاری را با بنده نمودند و با سعه صدر خطاهایم را نادیده گرفتند.

با سپاس فراوان از استاد ارجمند، دکتر قباد منصوربخت
که هیچ‌گاه راهنمایی‌های ارزنده‌شان را از من دریغ نداشتند.

و تقدیر و تشکر فراوان از تمامی اساتید ارجمند

و مدیریت محترم گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه شهید بهشتی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان بخش اول کلیات
.....	- چکیده.....
..... أ	- هدف تحقیق.....
..... أ	- اهمیت مسأله.....
..... ب	- سوال اصلی تحقیق.....
..... ب	- سوال فرعی تحقیق.....
..... ب	- فرضیه اصلی تحقیق.....
..... ب	- فرضیه فرعی تحقیق.....
..... ب	- متغیر مستقل.....
..... ب	- متغیر وابسته.....
..... ج	- روش تحقیق.....
..... ج	- پیشینه و ادبیات تحقیق.....
..... ج	- قلمرو تحقیق.....
..... ج	- بیان موضوع.....
..... ه	- بررسی منابع و مآخذ.....

بخش دوم

جغرافیا و پیشینه تاریخی قفقاز تا جنگ جهانی اول

فصل اول

جغرافیا و پیشینه تاریخی

..... ۲	- مقدمه.....
..... ۵	- جغرافیای قفقاز.....
..... ۸	- وجه تسمیه قفقاز.....

- پیشینه و مناطق قفقاز..... ۱۱
- آذربایجان..... ۱۱
- گرجستان..... ۱۳
- ارمنستان..... ۱۵
- ویژگی‌های قومی و فرهنگی قفقاز..... ۱۷
- نظری اجمالی به تاریخ قفقاز..... ۱۹
- قفقاز قبل از اسلام..... ۱۹
- قفقاز بعد از اسلام تا صفویه..... ۲۴
- قفقاز از صفویه تا جنگ‌های ایران و روس..... ۲۶

فصل دوم

تحولات قفقاز تا جنگ جهانی اول

- روسیه و قفقاز (اهداف و عملکرد روس‌ها در قفقاز تا ۱۸۰۰ م)..... ۳۳
- جنگ‌های ایران و روس..... ۳۶
- روسیه و قفقاز بعد از الحاق تا انقلاب ۱۹۰۵ م..... ۴۲
- انگلیس و قفقاز (رویکرد انگلیس در قفقاز از گذشته تا جنگ جهانی اول)..... ۴۷
- سیاست‌های روسیه و بریتانیا در قفقاز قبل از جنگ جهانی اول..... ۵۱
- اهداف و اقدامات عثمانی و دول اروپایی در قفقاز (ارمنستان) قبل از جنگ جهانی اول..... ۵۶
- رویکرد قدرت‌های بزرگ نسبت به مسأله ارمنه..... ۶۰
- بازتاب سیاست روسیه نسبت به قفقاز و کشتار ارمنه..... ۶۵
- اوضاع روسیه در اوایل قرن بیستم و وقوع انقلاب ۱۹۰۵ م و تأثیر آن در قفقاز انقلاب ۱۹۰۵ روسیه..... ۷۳
- تأثیر انقلاب ۱۹۰۵ م روسیه در قفقاز..... ۷۶

بخش سوم

جنگ جهانی اول، انقلاب اکتبر روسیه و تأثیر آن در قفقاز

فصل اول

- جنگ جهانی اول..... ۸۰
- دوران صلح مسلح..... ۸۰
- مقدمات جنگ جهانی اول..... ۸۳
- دسته‌بندی‌های بین دولت‌ها..... ۸۴

- آغاز جنگ جهانی اول..... ۹۲
- کنفرانس صلح پاریس (ورسای ۱۹۱۹م)..... ۹۵

فصل دوم :

انقلاب روسیه

- روسیه و عثمانی در جنگ جهانی اول و مسأله ارمنه..... ۹۸
- تحولات روسیه در ۱۹۱۷م..... ۱۱۳
- انقلاب فوریه ۱۹۱۷م..... ۱۱۶
- تحولات سیاسی- اجتماعی روسیه در اکتبر ۱۹۱۷ (انقلاب اکتبر روسیه)..... ۱۲۰
- تغییر در سیاست خارجی روسیه پس از انقلاب اکتبر..... ۱۲۱
- بازتاب سیاست خارجی بلشویکها در نظام بین الملل..... ۱۲۳
- تحول در سیاست خارجی انگلستان بر اثر وقوع انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ م.....
- روسیه..... ۱۲۴

فصل سوم

قفقاز بعد از انقلاب روسیه تا استقرار نظام بلشویکی

- تأثیر انقلاب اکتبر روسیه در قفقاز..... ۱۲۹
- تغییر سیاست بریتانیا نسبت به روسیه و تأثیر آن در قفقاز..... ۱۳۷
- مرحله اول ورود نیروهای انگلیسی به قفقاز..... ۱۴۰
- مرحله دوم حضور نیروهای انگلیس در قفقاز..... ۱۴۵
- تغییر در سیاست روسیه (شوروی) نسبت به ترکیه عثمانی و بازتاب آن در قفقاز..... ۱۵۱
- تحکیم قدرت روسیه شوروی در قفقاز..... ۱۶۵
- سقوط جمهوری آذربایجان..... ۱۶۵
- تحولات منطقه قفقاز تا قبل از سقوط ارمنستان..... ۱۶۷
- الحاق ارمنستان به شوروی..... ۱۷۱
- آخرین جمهوری..... ۱۷۴
- نتیجه..... ۱۷۹
- کتاب شناسی..... ۱۸۴

چکیده:

جنگ جهانی اول در سال ۱۹۱۴م در اروپا در گرفت، و روسیه و انگلیس در جبهه مقابل آلمان و اتریش قرار گرفتند. در این جنگ روسیه با داشتن مرزهای طولانی به نسبت آلمان و دولتهای پیرامونش، نقش مهمتری بر عهده داشت. دولت روسیه برای دستیابی به آبهای گرم، همیشه سعی بر آن داشت که مالکیتش بر کانالهای بسفر و داردانل حفظ شود، اما انگلیس و فرانسه با آن مخالفت می کردند. به هر حال دو دولت فوق الذکر بر این واقعیت توافق داشتند که برای روسیه حفظ بخش شرقی آن در طول جنگ ضروری است، و اگر چه با واگذاری این دو کانال استراتژیکی و با اهمیت به روسیه توافق داشتند اما بعد از سقوط دولت تزاری در سال ۱۹۱۷م همه چیز تغییر یافت.

روسیه با پیمان برست-لیتوفسک به جنگ پایان داد و بر طبق یکی از مواد آن بخشهایی از قفقاز را به ترکیه واگذار کرد. با استقرار نخستین نظام سوسیالیستی در روسیه، برخی از دولتهای قدرتمند جهان از قبیل انگلیس و فرانسه مورد تهدید واقع شدند، به علاوه با حمله به بعضی از مناطق مختلف روسیه، گروههای ملی-مذهبی مختلف در آسیای مرکزی و قفقاز را تقویت کردند، در این راه بلافاصله بعد از انقلاب ۱۹۱۷م، مناطق قفقاز مورد اشغال آنها قرار گرفت، به هر تقدیر برای جلوگیری از آلمان و متحدانش و هم چنین از تابعیت به نظام سوسیالیستی جدید در این زمان سه دولت منطقه‌ای، گرجستان، ارمنستان و آذربایجان تحت عنوان دولتهای مستقل در قفقاز تشکیل شد، و اما اختلافات قبیله‌ای و مذهبی، آنها را از همدیگر جدا و غیر متحد ساخت. موقعی که بلشویسم استقلالشان را مورد تهدید قرار داد، روسیه از نقش قفقاز آگاه و با آذربایجان، ارمنستان و گرجستان اتحادی برقرار ساخت و در نتیجه ارتش بریتانیا اخراج و به دخالت آنها پایان دادند.

کلمات کلیدی

۱- قفقاز ۲- جنگ جهانی ۳- روسیه ۴- انقلاب روسیه ۵- انگلستان

بخش اول

کلیات

هدف تحقیق

این پروژه به منظور بررسی جنگ جهانی اول در منطقه قفقاز و تحولات سیاسی این منطقه در دوران جنگ جهانی اول اختصاص دارد و یکی از اهداف اصلی آن بررسی دلایل درگیر شدن این منطقه در جنگ و نیز درک ارتباط دو متغیر درگیر شدن در جنگ و تحولات سیاسی این منطقه در همین زمان می باشد.

وقوع انقلاب کمونیستی روسیه در سال های پایانی جنگ جهانی اول (۱۹۱۷م) به لحاظ تاثیر بر روند جنگ از حوادث بسیار مهم به حساب می آید و از سوی دیگر به دلیل وابستگی و نزدیکی قفقاز به روسیه یکی از اهداف اصلی، به بررسی و درک ارتباط بین دو موضوع یعنی وقوع انقلاب کمونیستی روسیه و تحولات سیاسی منطقه قفقاز به ویژه در سال های پایانی جنگ اختصاص دارد.

اهمیت مسأله

اصولا پدیده جنگ یکی از عوامل بسیار مهم در تغییر و تحولات بشری است و از جنبه های گوناگون، سیاسی، اقتصادی و نظامی و.. نقش بسیار مهمی در برخورد ملت ها و دولت ها با یکدیگر داشته است و به همین سبب مسایل بی شماری در جنگ قابل طرح و تحقیق می باشد و برای محققان موضوع مناسبی برای پژوهش است.

جنگ جهانی اول نیز چه به لحاظ وسعت صحنه جنگ و چه از لحاظ تاثیر گذاری و نتایجی که به بار آورده است در نوع خود پدیده بدیعی به شمار می آید، با توجه به این موارد و با عنایت به این که جنگ در مقیاسی جهانی درگرفت و مردم مناطق مختلف جهان به نوعی مستقیم و غیر مستقیم در آن درگیر بوده و از تغییر و تحولات و نتایج آن بر کنار نماندند مسایل مطروحه در این جنگ اهمیت به سزایی دارد.

این پژوهش نیز از نظر موضوعی به تحولات سیاسی قفقاز در این جنگ اختصاص دارد و مسایل مطروحه در آن که کار اصلی تحقیق است در جای خود بسیار مهم تلقی می شوند.

دلایل درگیر شدن قفقاز در جنگ جهانی اول به این دلیل اهمیت دارد که پاسخ به آن می تواند به روابط پیچیده دول متحارب در یکی از مهم ترین مناطق جهان پرتو افکند و نیز از آن جا که سهم

عواملی چون رقابت دول استعماری و امتیازات سیاسی و... که برخاسته از منافع مردم این منطقه نیست را مشخص می‌سازد، مساله‌ای مهم تلقی می‌شود.

تاثیر وقوع انقلاب کمونیستی روسیه بر تحولات سیاسی قفقاز از این جهت مهم است که قفقاز از نظر سیاسی وابسته به روسیه بوده و نیز این حادثه بر چگونگی مواجهه دولت متحارب با روسیه اثر گذاشت و روند جنگ را در این منطقه کاملاً تغییر داد. البته منطقه قفقاز عاقبت در ردیف جماهیر شوروی درآمد.

سوال اصلی تحقیق

چه عللی موجبات درگیر شدن قفقاز در جنگ جهانی اول را فراهم کرد و پی‌آمد این امر بر روند تحولات سیاسی قفقاز چه بود؟

سوال فرعی تحقیق

وقوع انقلاب کمونیستی روسیه چه تأثیری بر تحولات منطقه قفقاز در سالهای پایانی جنگ داشت؟

فرضیه اصلی تحقیق

شناخت دلایل درگیر شدن قفقاز در جنگ اول جهانی با شناخت وابستگی سیاسی منطقه قفقاز به روسیه و نیز سیاست‌های دولت‌های متخاصم در جنگ پیوند مستقیم دارد.

فرضیه فرعی تحقیق

وقوع انقلاب کمونیستی روسیه مواجهه دول متحارب در جنگ جهانی اول را نسبت به روسیه تغییر داد و این موضوع با تحولات سیاسی منطقه قفقاز چه در دوره جنگ و چه پس از آن پیوند مستقیم دارد.

متغیر مستغل

وابستگی به روسیه، وقوع انقلاب کمونیستی روسیه.

متغیر وابسته

درگیر شدن در جنگ، تحولات منطقه قفقاز در جنگ و پس از آن.

روش تحقیق

در این پژوهش روش تحقیق تاریخی است که به صورت کتابخانه‌ای می‌باشد. از نظر منابع اگر چه در جنگ جهانی اول مطالب بالنسبه فراوانی به رشته تحریر در آمده است اما در مورد منطقه قفقاز در جنگ و به ویژه به زبان فارسی با قلت منابع مواجه هستیم. در این تحقیق اکثرا از منابع فارسی و انگلیسی و مقالات علمی و استفاده شده است.

پیشینه و ادبیات تحقیق

در مورد اوضاع قفقاز در جنگ جهانی اول منابع چندان زیادی در بازار کتاب موجود نیست و در این زمینه آثار چندان به رشته تحریر در نیامده است. این مورد به ویژه در مورد منابع فارسی در قفقاز بیشتر به چشم می‌خورد، دلیل این امر بیشتر از آن جا ناشی می‌شود که اسناد موجود پیرامون این موضوع به زبان‌های غیر فارسی چون انگلیسی، فرانسه و روسی موجود است و آثاری هم که به زبان‌های غیر فارسی تحریر شده است کمتر ترجمه شده است.

در زمینه آثار دانشجوئی نیز تحقیقات و پایان‌نامه‌های چندان زیادی در ارتباط با منطقه قفقاز توسط دانشجویان رشته تاریخ و سایر رشته‌های مرتبط به نگارش در نیامده است؛ این مورد با توجه به نزدیکی فرهنگی و تاریخ مشترکی که منطقه قفقاز و سرزمین ایران با یکدیگر دارند، بسیار تأسف- انگیز است.

امیدواریم با تلاش محققین و مدرسین و دانشجویان رشته تاریخ و سایر رشته‌ها، شاهد آثار ارزشمندی در این زمینه باشیم.

قلمرو تحقیق

تحقیق حاضر اوضاع قفقاز را در جنگ جهانی اول مورد بررسی قرار خواهد داد که بین سالهای ۱۹۱۴-۱۹۱۸م اتفاق افتاده است. از آن جا که حوادث و وقایع رخ داده در روسیه و قفقاز با هم پیوستگی زیادی دارند و در این دوره تحولات مهمی هم چون انقلاب روسیه به وقوع پیوسته است، قلمرو تحقیق تا سالهای ۱۹۲۲-۱۹۲۱م. پیش خواهد رفت و با تشکیل فدراسیون ماوراء قفقاز به پایان خواهد رسید.

بیان موضوع

جنگ اول جهانی که مقدمات آن از سال‌ها قبل فراهم شده بود در سوم اوت ۱۹۱۴م. میان دول اتفاق مثلث (فرانسه، انگلستان و روسیه) با دول اتحاد مثلث (آلمان، اتریش و ایتالیا) آغاز گردید. به تدریج دولت‌های (صربستان- بلژیک- رومانی- ژاپن- ایالت متحده آمریکا- یونان- پرتغال و چند کشور دیگر) به دول اتفاق مثلث ملحق شدند و جنگ کاملاً جنبه جهانی پیدا کرد، بهانه شروع جنگ قتل ولیعهد اتریش بود ولی علت اصلی آن تضاد منافع دول استعماری و اروپایی بود که از پیشرفت‌های

سیاسی و نظامی آلمان و اتریش احساس خطر کرده بودند، زمینه شروع جنگ را نیز فراهم ساخته بودند.

جنگ با فرازو نشیب های زیاد در ۱۱ نوامبر ۱۹۱۸م با آتش بس میان آلمان و دول ائتفاق مثلث پایان یافت.

در این میان مردم مناطق مختلف جهان صرفا به دلیل وابستگی های سیاسی و استعماری به دول متخاصم درگیر شونده، وارد جنگ شدند.

نمونه ای از این مناطق قفقاز است که حتی یکی از جبهه های جنگ جهانی اول را تشکیل می داد. این منطقه به دلیل وابستگی به روسیه و همسایگی با یکی از دول متحارب (عثمانی) به صورت جبهه جنگ در آمد و با وجود ستاد جنگ قفقاز روسیه، شرایط در این منطقه کاملا بحرانی شد. وقوع انقلاب کمونیستی روسیه در دوران جنگ اثرات مشهودی بر روند جنگ و منطقه قفقاز داشت. این حادثه منطقه را کاملا بحرانی نموده و به منطقه جنگی کمونیست ها و مخالفان آنها تبدیل نمود، عاقبت با پیوستن قفقاز به اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی این منطقه به زیر یوغ کمونیست رفت.

در این پژوهش دلایل درگیر شدن قفقاز در جنگ جهانی اول بررسی می شود و تأثیر عوامل مختلف در آن مشخص می شود تا بر تحولات منطقه در دوران جنگ پرتو افکنده شود، و از سوی دیگر وقوع انقلاب کمونیستی روسیه به عنوان یک عامل موثر بر روند جنگ مورد بررسی واقع می شود تا از این رهگذر تحولات سیاسی این منطقه را در سال های پایانی جنگ بررسی نماییم. با قرار گرفتن قفقاز در بلوک جماهیر شوروی سوسیالیستی این پژوهش پایان میابد.

بررسی منابع و مآخذ

منابع به کار رفته در پژوهش حاضر شامل منابع تاریخی، جغرافیایی و سیاسی-اجتماعی است ولی با این وجود تلاش شده است تا سهم عمده را منابع تاریخی دارا باشند و البته از منابع جغرافیایی و سیاسی-اجتماعی نیز در جای خود استفاده شده است.

در این رساله از بعضی منابع دسته اول جغرافیایی با رویکرد تاریخی که نگارش آنها در قرون اولیه اسلامی بوده است، استفاده شده است که منابعی هم چون **مروج الذهب و معادن الجواهر** اثر مسعودی، **مسالك و ممالك** اثر اصطخری، **احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم** اثر ابوعبدالله مقدسی و **البلدان** ابن واضح یعقوبی، از جمله این منابع هستند و بیشتر در زمینه جغرافیای قفقاز در دوران باستان مورد استفاده نگارنده قرار گرفته است. البته در زمینه جغرافیای قفقاز باید از اثر با ارزش بهرام امیراحمدیان هم نام ببریم که اثر بسیار شایسته‌ای در مورد تمامی جوانب زندگی در منطقه قفقاز است. این کتاب با دو عنوان نزدیک به هم به وسیله دو ناشر متفاوت چاپ شده است؛ یکی به عنوان **جغرافیای قفقاز** که در سال ۱۳۷۶ از سوی انتشارات وزارت امور خارجه روانه بازار کتاب شده است و عنوان دیگر **جغرافیای کامل قفقاز** می‌باشد که در سال ۱۳۸۱ به وسیله انتشارات سازمان جغرافیای نیروهای مسلح به چاپ رسیده است.

در زمینه تاریخی قفقاز از آثار ارزشمندی که جزء تحقیقات جدید به حساب می‌آیند بهره فراوان برده شده است؛ آثاری چون **ایران باستان** پیرنیا که کتاب بسیار ارزشمندی است و اثر جامع و کاملی در مورد تاریخ ایران است و البته در مورد قفقاز هم حاوی مطالب ارزشمندی است. آثار دیگر در این زمینه، **ایران از آغاز تا اسلام** از رومن گیرشمن، ترجمه محمد معین و نیز **تاریخ ماد** اثر دیاکونوف با ترجمه کریم کشاورز، بسیار ارزشمند می‌باشند.

علاوه بر این آثار باید از تحقیقات ارزشمند دیگری چون اران از دوران باستان تا آغاز عهد مغول از عنایت‌الله رضا، قفقاز و حیات امپراتوری عثمانی از جمال گوگچه که بوسیله استاد ارجمند دکتر وهاب ولی ترجمه شده است، تاریخ شروان و در بند از ولادیمیر مینورسکی نام برد که اطلاعات مفیدی در مورد وقایع رخ داده شده در منطقه قفقاز دارند. برای دوره مورد بحث در اوایل قرن بیستم نیز منابع متعدد و مختلفی برای نگارش این رساله مورد استفاده واقع شده است. منابعی چون ارمنستان ۱۹۱۵ اثر ژان ماری کارزو، ایران در جنگ جهانی اول اثر میروشنیکف؛ از جمله این آثار هستند. در اینجا به معرفی برخی از کتاب‌های مورد استفاده در دوره مورد بحث می‌پردازیم:

امپریالیزم انگلستان در ایران و قفقاز ۱۹۱۸-۱۹۱۷ نوشته ال. سی. دنسترویل

چاپ اول این کتاب در ۱۳۰۹ به ترجمه میرزا حسین خان انصاری از انتشارات روزنامه کوشش به چاپ رسیده که البته در چاپ دوم با عنوان خاطرات ژنرال دنسترویل به بیان خاطرات خود می‌پردازد که فرماندهی ستون نظامی بریتانیا جهت اعزام به قفقاز را به عهده داشت. از این رو مطالب کتاب در برگیرنده تحولات و برخوردهای نظامی قوای بریتانیا در قفقاز و یا در راه رسیدن به منطقه می‌باشد.

دخالت نظامی بریتانیا در شمال خراسان ۱۹۱۸-۱۹۱۹ نوشته س. اچ. ایس

این کتاب به کوشش کاوه بیات ترجمه و در ۱۳۷۰ از انتشارات پژوهشگاه به چاپ رسید. واژه شمال خراسان را مترجم خود به علت نامأنوس بودن واژه ماوراء خزر به کار برده است. ایس از جمله افسران هیئت نظامی مالسون بوده که در منطقه ماوراء خزر حضور داشته و در کتاب به توجیه و دفاع از عملکرد تجاوزکارانه دولت بریتانیا در شمال ایران و همان منطقه پرداخته است. اگر چه این کتاب هم‌چنان که از نامش بر می‌آید، بیشتر مطالب مربوط به ماوراء خزر می‌باشد اما در جاهای مختلف ضمن توضیح وضعیت سیاست نظامی بریتانیا در مواجهه با دشمن، به مطالبی هم در مورد وضعیت نیروهای بریتانیایی و عملکرد و فعالیت آنان در ماوراء قفقاز ذکر می‌کند که در خور توجه می‌باشد.

قبل از آن که به کتاب‌های دیگری که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است اشاره شود، شایان ذکر است کتاب‌هایی که در پی خواهد آمد، عمدتاً بر پایه اسناد چهار کشور شوروی، انگلستان، فرانسه و ایران تهیه شده است که از این رو، اگر چه عدم دسترسی به اسناد کشورهای مورد اشاره از مشکلات پژوهشگر بوده، اما تفصیل این کتاب‌ها که بر پایه استناد به اسناد این کشورها می‌باشد کمک بزرگی به محقق کرده که توانسته از اسناد ذکر شده در این کتاب‌ها، استفاده شایان ببرد.

- ارمنستان، آذربایجان، گرجستان، از استقلال تا استقرار رژیم شوروی ۱۹۲۳-۱۹۱۷ نوشته سرژ آفاناسیان. این کتاب با ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی در ۱۳۷۰ از انتشارات معین به چاپ رسید.

آفاناسیان آن‌چنان که خود گفته به دلیل عدم دسترسی به آرشیوهای روسیه و ترکیه برای بررسی و پژوهش خود، در مورد تاریخ سه جمهوری یاد شده به اسناد وزارت خارجه فرانسه رجوع کرده است. وی اثر خود را به چهار فصل تقسیم کرده و از پیشینه تاریخی و اوضاع قفقاز در زمان تزارها شروع و به اعلام موجودیت اتحاد جماهیر شوروی ختم کرده است. کتاب، با آن که در ایران جامع‌ترین نوشته موجود در این زمینه محسوب می‌شود ولی بیشتر بر مراحل پایانی دور اول استقلال قفقاز ناظر است تا کل ماجرا.

- استعمار انگلیس در ماوراء قفقاز ۱۹۲۱ - ۱۹۱۸، حبیب اله کمالی

این کتاب که زیر نظر جواد شیخ‌الاسلامی که خود از اساتید پژوهشگر بنام رشته تاریخ می‌باشد، در سال ۱۳۷۶ از سوی وزارت خارجه چاپ شده است. کمالی کتاب خود را در نه فصل و سه پیوست در آخر کتاب تقسیم کرد. کتاب با سقوط حکومت تزاری روسیه و سلطه ترکیه و آلمان بر ماوراء قفقاز شروع شده و با تشکیل حکومت شوروی در گرجستان و خروج انگلیسی‌ها از ماوراء قفقاز خاتمه پیدا می‌کند. همان طور که در عنوان رروی جلد کتاب آمده، نگارش آن بر پایه اسناد وزارت خارجه بریتانیا بوده است. کتاب اگر چه بررسی مفیدی است، ولی همان گونه که از عنوان فرعی‌اش بر می‌آید، بیشتر بیانگر آراء مندرج در اسناد بریتانیا می‌باشد تا یک پژوهش جامع.

- توفان بر فراز قفقاز، کاوه بیات

این کتاب از مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت خارجه در سال ۱۳۸۰ چاپ شد. همان طور که

در عنوان روی جلد اشاره شد، کتاب همراه با در برداشتن تحولات دوره استقلال سه جمهوری آذربایجان، ارمنستان و گرجستان، نگاهی به مناسبات منطقه ایران با این سه جمهوری از سالهای ۱۹۱۷ تا ۱۹۲۱ انداخته است. مؤلف که با توجه به تالیفات و ترجمه کتابها و مقالات متعدد در زمینه تاریخ منطقه قفقاز دارای اشراف کامل به تاریخ این حوزه می باشد، کتاب حاضر را به پنج بخش تقسیم نموده که هر بخش، خود دارای چند فصل می باشد. توفان بر فراز قفقاز با توجه به نگاهی که مؤلف به این منطقه انداخته، بیشتر بر پایه اسناد و مدارک وزارت خارجه ایران در غالب گزارش کنسولگری‌های مختلف ایران که در شهرهای مختلف قفقازیه مستقر بودند قرار گرفته که در این راستا اگر چه کتاب به صورت جامع به نقش و کارکرد و قدرت انگلستان در قفقازیه نمی‌پردازد اما اولین تألیف داخلی در این حوزه هست که در خور توجه می‌باشد.

قفقاز در تاریخ معاصر

از این عنوان دو مجموعه که حاوی مقالات متعدد در همین حوزه جغرافیایی می باشد منتشر شده است. کتاب نخست که در سال ۱۳۶۰ به ترجمه بهنام جعفری و کاوه بیات از انتشارات پروین منتشر شد، مجموعه‌ای بود در چهار مقاله که به این موضوعات پرداخته بود، انقلاب ۱۹۰۵ در قفقاز، درگیری‌های ارمنستان و آذربایجان بر سر مسئله قراباغ ۱۹۱۹-۱۹۱۸، باکو چهار راه انقلاب ۱۹۲۰-۱۹۱۹ و بالاخره کنگره باکو سرآغاز تحولی نو در سیاست خارجی شوروی.

اما مجموعه دوم قفقاز در تاریخ معاصر به کوشش کاوه بیات در ۱۳۷۷ از نشر شیرازه، منتشر شد. کتاب دوم این مجموعه نیز از لحاظ تاریخی دوره مشابهی را شامل می‌شود یعنی به استثنای مقاله نخست، در مجموع نگاهی است به تحولات و رخداد‌های قفقاز مستقل در فاصله فروپاشی نظام تزاری در ۱۹۱۷ تا استیلائی مجدد روس‌ها بر منطقه در سال‌های نخست دهه ۱۹۲۰.